

¹³ Там само. — Спр. 539-а, арк. 12, спр. 581, арк. 15.

¹⁴ Наукові записки КИНГ. — 1924. — №3, С. 74—92.

¹⁵ Кельман Е.И. Очерк развития и деятельности Юридического факультета КИНХа. — К., 1924. — С.11.

¹⁶ Там само. — С.13.

¹⁷ В юридической клинике Киевского ИНХ'оза // Вестник Советской юстиции. — 1927. — №3. — С. 104—105.

¹⁸ Державний архів м.Києва. — Ф. Р — 871, опис 2, спр. 140, арк. 9.

¹⁹ Там само. — Спр. 380, арк. 3.

²⁰ Там само. — Опис 1, спр. 581, арк. 15.

²¹ Там само. — Спр. 183, арк. 29—36.

УДК 239.286

Ю.В.Сагайдак
асистент кафедри теорії та історії держави
та права юридичного факультету КНЕУ

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ — ЯК РУЙНІВНЕ ЯВИЩЕ В СУСПІЛЬСТВІ ТА ПРАВОВІ ЗАСОБИ БОРОТЬБИ З НИМ

«Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...»
(Е.Пот'є «Інтернаціонал»)

У статті розглядаються теоретичні засади явища правового нігілізму, його форми в Україні, аналізується вплив цього явища на розвиток суспільства, розкривається зв'язок правового нігілізму з проблемами реалізації норм права в Україні. Пропонуються методи боротьби з зазначеним суспільним явищем в умовах попередження його подальшого розвитку.

Ключові слова: нігілізм; правовий нігілізм; заперечення; ступінь (інтенсивність) заперечення; категоричність заперечення; безкомпромісність заперечення; правові аксіоми; правові стимули; правові обмеження.

В останньому десятиріччі предметом суперечок українських учених є процес становлення України як правової держави. Причому одні виходять із положень, що, проголосивши себе суверенною і незалежною, Україна, відповідно, стала і правовою, а інші впевнені, що побудова такої держави є справою більш віддаленою¹. Згідно зі ст.1 Конституції нашої держави Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Проте це лише загальні конституційні засади. Таку державу ще необхідно побудувати.

Отже, пошук способів та механізмів побудови правової держави Україна, усунення перепон та чинників, які негативно впливають на досягнення поставленої перед українським суспі-

льством мети, є актуальною темою й досі, оскільки принципи, записані в Основному Законі України — Конституції, часто-густо залишаються лише декларацією.

Важливим принципом правової держави є верховенство права. **Принцип верховенства права** закріплений у ст.8 Конституції України. Проте на практиці дуже часто цей принцип ігнорується, а іноді взагалі нехтується. І це нехтування вже є наслідком недотримання іншого, не менш важливого принципу правової держави — *принципу високої правової культури громадян*. Правова культура характеризує повагу до права, знання змісту його норм, уміння правильно й ефективно їх застосовувати.

Побудова правової держави і виховання поваги до закону у населення — процес надзвичайно складний і важливий для кожної країни, він потребує досить потужних кроків як з боку держави, так і з боку особистості, а для українців, які звикли жити з надією на «краще майбутнє», такий процес є особливо важливим. Однією з причин таких реалій є наявність у суспільстві дивного переплетіння суперечностей, серед яких, з одного боку, тотальний *правовий нігілізм*, а з іншого — наївний ідеалізм. Обидва чинники однаково негативно впливають на становлення правової свідомості і формування правової культури в суспільстві та особи зокрема.

У даній статті ми спробуємо проаналізувати феномен правового нігілізму, причини його виникнення та умови розвитку, дослідити його зв'язок із формуванням суспільної думки, з'ясувати методи та заходи, які можуть бути практично використані у подальшій боротьбі з цим негативним явищем та попередженням у майбутньому виникнення правового нігілізму і його зворотної сторони — правового ідеалізму як руйнівних тенденцій у правовій державі.

Проблеми правового нігілізму та негативного його впливу на розвиток суспільства у вітчизняній юридичній літературі достатньо не висвітлювалися. Лише деякі науковці опосередковано торкалися зазначеної теми, розглядаючи становлення правової держави в Україні, негативні тенденції в правовій культурі, розвиток тіньового сектору економіки як наслідок правового нігілізму, а також деякі виховні моменти щодо підвищення рівня правової культури серед населення. Серед таких авторів можна назвати: В.Яковлева, В.Селіванова, О.Менюка, В.Ущাপовського, Й.Васьковича, Б.Кузьменка, М.Фіцула, П.Білого та ін. У роботах, що суміжно пов'язані з проблематикою даної статті, науковці особливу увагу приділяють розгляду сутності правової держави та суспільства; зв'язку між ними; запобіганню зростанню зло-

чинності, а також тісно пов'язаним з цим питання — правопорядку серед населенню, виховання поваги до закону, вмінню його правильно тлумачити та іншим актуальним правовим, політичним, соціально-економічним та культурним питанням, що стосуються тією чи іншою мірою проблеми правового нігілізму та нігілізму в цілому. Більш досліджене питання нігілізму у зарубіжній літературі. Вивчення такого явища пов'язують з іменами таких видатних учених-філософів, як Ф.Якобі, Ф.Ніцше, І.Кант, С. Франк, Н. Матузов та ін.

Необхідність дослідження проблем нігілізму в Україні назріла вже давно. Без їх усебічного з'ясування та вирішення неможливе досягнення таких важливих та першочергових цілей України, як розвиток ринкової економіки, гідне місце нашої держави на міжнародній арені, створення здорового внутрішнього політичного та соціального простору тощо.

Аналізуючи дослідження останніх років та вже сталі правові та філософські догмати щодо зазначеної проблематики, у даній статті ми зробили спробу зрозуміти сутність вказаної проблеми, підвести підсумки та висвітлити ідеї щодо методів боротьби із явищем правового нігілізму та умов попередження його подальшого розвитку.

Для того щоб хоча б частково відповісти на поставленні питання щодо ролі, причин виникнення та деструктивного впливу наявних форм правового нігілізму, а також шляхів їх (форм) усунення, треба чітко уявити собі сутність поняття нігілізму.

Нігілізм (лат. nihil означає — ніщо, нікого) загалом виражає негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до будь-якого явища, певних цінностей, норм, поглядів, предмета. У нашому випадку таким предметом є правовий режим, закони, підзаконні акти і правопорядок у державі. Відомо, що вперше термін «нігілізм» застосував Ф.Якобі. А в культурно-соціальному розумінні його першим вжив Ф.Ніцше. Нігілізм був завжди відтоді, відколи з'явилося поняття «держави» а з ним і нерозривний взаємозв'язок останньої зі своїми громадянами. Але найбільшого розмаху нігілізм набув у попередньому сторіччі, передусім у Росії та країнах Заходу².

Проте і в наш час у багатьох країнах та серед різних верств населення існує зазначене явище. Його негативний вплив на суспільство в цілому та правосвідомість окремого індивіда досить значні, що формує певні перешкоди на шляху різнобічного розвитку країни, серед яких, до речі, не останнє місце займає Україна.

Адже побудова правової держави неможлива без чіткого виконання законів суспільством, розуміння необхідності такого виконання й добровільного порядку слідування «букві» Закону. Держава повинна створити такі умови, за яких кожна людина могла б відчутися захищеною від протиправних посягань, та мала змогу реально відновлювати своє порушене право. Держава мусить створити правові гарантії нормального існування політичного та економічного середовища і, як наслідок, закріпити віру людей у вищу силу закону, його ефективність.

Сьогодні ми знаємо, що нігілізм має багато облич. Він може бути моральним, культурним, релігійним, правовим тощо, залежно від тієї сфери, про яку йде мова. Розглядаючи кожну із цих сфер, можна побачити, що нігілізм у кожній з них різниться причинами виникнення, наслідками, формами прояву тощо.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що вчені, які працювали над проблемою нігілізму по різному формулювали його сутність. На нашу думку, найбільш чітко сформулював поняття нігілізму С.Л. Франк. Він вважав, що нігілізмом є невизнання або повне заперечення абсолютних (об'єктивних) цінностей³. Проте не можна нігілізм ототожнювати із запереченням. Поняття заперечення значно ширше, воно органічно притаманне людській свідомості. Заперечення у відомому розумінні ґрунтується на активному неприйнятті об'єктивних речей у їх негативному прояві. Заперечення — це об'єктивно обумовлене явище. Тому нігілістичне заперечення та заперечення як таке треба чітко розрізняти. У нашому випадку нігілізм — це повне та безрозбірливе заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних традицій та правових норм. Тобто, на відміну від заперечення як такого, нігілізм є абсолютним негативним запереченням, яке набуває радикальної форми і веде до анархії та хаосу.

Зауважимо, що поняття нігілізму не завжди сприймалось як негативне, руйнівне явище, воно може бути й активною силою, що сприяє суттєвим позитивним змінам у суспільстві, політичній, культурній та правовій надбудові. Так, наприклад, коли йдеться про еволюційний розвиток, досягнення нових етапів та цілей, про заперечення старих догм та заскорузлих принципів, які заважають удосконаленню кожної людини та суспільства в цілому, поняття «нігілізм» може вживатися й повинно вживатися у позитивному контексті. Окрім того, боротьба проти антинародних, тоталітарних режимів, свавілля правлячої еліти, диктаторів, гноблення національного духу та демократизму, прав людини тощо

не є нігілізмом у його власному розумінні, це вже інший прояв заперечення, який має дещо трансформований зміст й іншу мету, на відміну від предмета нашого дослідження. Тут нігілізм стає логічною реакцією з боку населення, об'єктивним запереченням старого, консервативного. Такий нігілізм ми частіше називаємо прогресом, еволюцією, зростанням. У цьому розумінні досить позитивним та природним було, наприклад, десидентство та правозахист в Україні у 1960-х роках. Українці протестували проти пригнічення та русифікації, вони нарешті зрозуміли, що підкоряться існуючому ладу, йти за хибною ідеологією, нехтуючи своєю національною гідністю — це щонайменше нерозумно, а в глобальному аспекті, взагалі, може призвести до вимирання нації, геноциду та деградації.

Проте в цілому нігілізм у свідомості суспільства завжди розцінювався і сприймався як явище деструктивне, таке, що заважає розвитку та примушує робити крок назад. Досить часто нігілізм набував навіть руйнівних форм. У крайніх своїх проявах він стикається з різними анархістськими, ліво- та право- радикальними явищами в політиці, економіці, соціальному та культурному житті.

Що стосується України, то таким ліворадикальним проявом є ідеї комунізму в особі комуністичної партії України, яка не тільки сама заперечує актуальний курс України на ринкові відносини та запровадження моделі західної економіки, але й нав'язує суспільству це заперечення. До речі, подібні явища спостерігаються не тільки в Україні — інші держави — республіки колишнього Союзу РСР також потерпають від догматичних і відмерлих гасел комуністів, які нагадують утопістів на тлі розвитку ринкових відносин у всьому світі. Нігілізм — стереотип мислення будь-якого радикаліста, навіть коли він цього не осмислює⁴.

З'ясовуючи сутність поняття нігілізму, зауважимо, що роль і характер впливу цього явища на суспільну правосвідомість однозначно неможливо визначити. Його дія, форми прояву залежать від ряду причин та обставин.

Правовий нігілізм та нігілізм в цілому вже сам по собі є продуктом діяльності та мислення людини. Це призма, крізь яку окремих індивідів суспільства сприймає принципи, закони, норми, за якими живе він та його оточення. Нігілістичний настрій цього індивіда може з'явитися тоді, коли такі «правила життя» викликають у його свідомості певне заперечення, тобто суб'єктивне негативне ставлення, бажання боротися проти уявної несправедливості або просто ігнорувати дані правила, якщо вони заважають йому безтурботно існувати.

Отже, характерними ознаками нігілізму є не предмет, чи об'єкт, самого заперечення, а **ступінь (інтенсивність), категоричність та безкомпромісність** цього заперечення — із переважання суб'єктивного, частіше за все індивідуального початку.

Можна сказати, що у даному разі наявні:

по-перше: гіпертрофоване негативне уявлення і ставлення до існуючих законів та порядків, надто болісне їх сприйняття, «нездорова» реакція на дію норм права, моралі, непереборна впевненість, що держава насильницьким шляхом примушує до певного виду поведінки або бездіяльності тощо⁵. Так було й у 1991р., коли Всеукраїнський референдум відновив українську державність. Значна частина населення сприйняла такий різкий поворот як прояв свавілля, анархії, самовладдя купки націоналістів, українофілів, як неприйнятне явище, що мало потягнути за собою абсолютну зміну старого укладу, а отже, і неможливість жити як раніше. Це викликало елементарне неприйняття нового, незнаного, як здавалося, хибного;

по-друге, як наслідок нерозбірливість у методах та діях, що межує із порушенням моральних устоїв та законів, антисуспільною поведінкою;

по-третє, відсутність в індивіда нової прогресивної програми або хоча б віртуального уявлення про те, що треба змінити, раціоналізувати, перебудувати. Людина у цьому випадку дещо схожа на залякану та агресивну тварину, яка не знає куди бігти, але впевнена — якщо вона залишиться, то загине.

Нігілізм як політико-правове явище особливо поширився у період «перебудови». Історично він виник саме тоді, коли багато явищ та речей переосмислювались, переоцінювались, засуджувались та заперечувались. Якщо подивитись на проблему нігілізму як на проблему соціального характеру, то в ті часи проявився позитивний його аспект: певне «очищення» мислення, відсторонення від старих догматів та принципів були корисними радянському народу, але таке очищення свідомості людей супроводжувалося й негативними явищами, а саме: відмовою від усіх колишніх ідеалів, принципів, орієнтирів, догм; звинуваченнями самих себе у скоєнні історичних помилок. Поряд із цим почалося повальне висміювання національних культурно-історичних традицій і звичаїв, зображення радянських часів тільки в чорних кольорах. Тут нігілізм дійшов свого апогею. За старшими потянулося й нове покоління: молодь зневажливо ставилася до своєї історії, усі були ображені на батьківщину, звинувачували державу в неможливості захистити свій народ, у відсутності соціально-

економічних гарантій, у неспроможності стабілізації та абсолютному політичному безладді. Люди зневірилися: дехто бажав повернути минуле, інші знаходили лише один вихід — їхати за кордон, працювати і заробляти гроші на чужині. Словом, старе було зруйноване, а нове ніхто не хотів і не знав, як будувати.

Як свідчить історичний досвід, явище правового нігілізму найбільшою мірою проявляється у кризові періоди й переломні етапи в розвитку суспільства. Спочатку були часи адміністративно командної системи, потім різкий крок до демократії. І сьогодні, після проголошення незалежності, намагаючись будувати правову державу, суспільство потерпає від надто низької як загальної, так і правової культури, що насамперед проявляється у різних формах правового нігілізму: зневаги, нехтування законом як на рівні посадових осіб, так і пересічних громадян⁵. Усе це вказує на те, що держава повинна створити відповідні умови, за яких будуть розв'язані соціальні, економічні та побутові проблеми населення, умови, за яких громадяни повірили б у майбутній розвиток держави, навчилися б нормально сприймати розвиток демократії, відносини власності, підприємницької діяльності і змогли б відновити безцінне — почуття національно-державної гідності, замість якої зараз існує комплекс неповноцінності в масштабі всієї країни, синдром провини за минуле, за «історичний гріх».

Звичайно, таке ставлення до своєї історії та культури знайшло свій прояв і в публікаціях мас-медіа та працях відомих науковців, політиків, юристів: «Мы буквально соревновались в уничтожении общественных идеалов: кто страшнее вывернет все наизнанку, все, чему раньше поклонялись. Пора одуматься»⁷. Все сказане вище розкриває негативний зміст поняття нігілізму.

У сьогоднішній Україні правовий нігілізм проявляється, поперше, у неприйнятті певними верствами населення економічних реформ, спрямованих на розвиток ринкових відносин, по-друге, у загальній невдоволеності новим життям, радикальними змінами в усіх сферах життя; по-третє, у соціально-економічних протестах, що, у свою чергу, виявляється у протестах політичних, у гострих партійних конфронтаціях, нестабільності в державних органах країни тощо.

Причинами виникнення нігілістичних настроїв в Україні можна визнати:

- недосконалість законодавства, його нестабільність та суперечливість нормативно-правових актів;
- низький рівень правової культури населення;

— неефективність механізму приведення в дію законів, що приймаються⁸.

На нашу думку, до цього переліку можна включити й інші чинники, а саме:

- звичайне незнання громадянами чинного законодавства;
- відсутність ефективного механізму доведення до відома населення змісту законів та інших нормативно-правових актів;
- незадовільний стан законності;
- прогалини, суперечки та неузгодження в законах;
- первинна нормотворча діяльність неуповноважених на те органів;
- значний рівень злочинності та правопорядку.

Наприклад, статистика показує, що органами внутрішніх справ протягом 2001р. було зареєстровано 514,6тис. злочинів, що приблизно на 139% більше, ніж у 1990р. Із загального числа кримінальних проявів більше третини тяжкі злочини. Кількість шахрайств, зареєстрованих органами внутрішніх справ з початку 2001р. порівняно з відповідним періодом минулого року збільшилась на 21,2% і склала 10,7тис. злочинів, розбійних нападів— на 10,3% (3,3тис. злочинів), кількість злочинів, пов'язаних з наркотиками і психотропними речовинами, збільшилась на 8,7% (28,2тис. злочинів), грабежів — на 3,8% (12,8тис. злочинів)⁹. І це тільки видима частина злочинного айсбергу, його верхівка. За даними Генеральної Прокуратури, на кожний зареєстрований злочин припадає близько 10 незареєстрованих.

Криміногенна ситуація в нашій країні сьогодні залишає бажати кращого. Злочинність останнім часом набула мафіозного, групового, організованого характеру, відбулося її об'єднання із правлячою верхівкою. Пересічні громадяни ставляться із недовірою до ефективності законів та роботи державних органів, покликаних утілювати ці самі закони в життя. Зростає невпевненість у можливості захистити себе від незаконних дій і разом з цим заперечення можливого позитивного впливу на ситуацію, що склалася з боку держави. Законами сьогодні нехтують відкрито та цинічно. Злочинний світ починає диктувати свої умови суспільству та претендувати на владу. У таких умовах злочинність виявляється потужним чинником, каталізуючим виникнення правового нігілізму. Слово «нігілізм» надто м'яке та неточно виражає ситуацію, що склалася в даній сфері. Україна поступово перетворюється в країну із «законами джунглів», що не може не впливати на її імідж у світовому співтоваристві і, що

найважливіше, всередині суспільства, паніка та невдоволеність якого може викликати загрозу національній безпеці.

Узагалі правовий нігілізм — продукт соціальних відносин, окрім зазначених причин, він обумовлений багатьма іншими чинниками. Серед них: політиканство та цинічний популізм лідерів усіх рангів, боротьба позицій та амбіцій. Дають про себе знати й такі моменти, як егоїзм старої та нової бюрократії, некомпетентність, а подекуди і неосвіченість чиновників. Необхідно також визнати, що нині правова культура українського суспільства, зокрема національна правова традиція, ще має на шарування культури радянського періоду. За тих часів право в суспільній свідомості і навіть у правовій теорії зводилося до закону, а його найсуттєвішим джерелом вважалася безпосередньо політична воля держави. Значна кількість законів, підзаконних актів була позбавлена традицій, релігії та моралі громадянського суспільства¹⁰. Унаслідок цього основним заходом впливу залишалися адміністративні методи, що, звичайно ж, викликали у населення негативне ставлення до закону та розчарування в ньому як в основному регуляторі суспільних відносин.

Така ситуація була і є ідеальним підґрунтям щодо створення сприятливих умов для тих, хто не дотримується «букви» Закону. Свавільля, безладдя — як правове, так і соціальне, ігнорування закону досягли вже своєї критичної межі, за якою розпочинається хаос та повний розлад державного устрою. Втрата належного правового регулювання створює, у свою чергу, тягу до «сильної руки», коли право, взагалі, відходить у бік¹¹.

У зв'язку із цим ми досить часто чуємо висловлювання про те, що влада нині не така могутня, як колишня, що Україні потрібен сильний правитель, вождь, імператор, цар, який зміг би утримувати порядок у країні. Безперечно, така думка хибна, але вона нібито виправдовує поведінку окремих індивідів, які ігнорують закон, не дотримуються суспільних норм, нехтують інтересами інших громадян.

Безпечно у такій ситуації надто складно сформувати правосвідомість у пересічного громадянина, якщо сам представник влади порушує правові норми, ігнорує їх. Нам бракує історичного поважного ставлення до закону, впевненості у його святості та непорушності.

До речі, правовий нігілізм має не тільки українську природу. Йому притаманний міжнародний характер, що проявляється у взаємовідносинах як між країнами СНД, так і держав далекого зарубіжжя. Це виражається, насамперед, у численних рішеннях, угодах та взаємних обов'язках, які були прийняті у рамках

співдружності колишніх радянських республік, але не виконуються належним чином: Росія, яка порушує важливі міжнародні нормативи щодо прав людини у громадянській війні в Чечні; Литва зі своїми фашистськими настроями стосовно російських громадян тощо¹². Ще раз потрібно зазначити, що правовий нігілізм — надто серйозна загроза суспільному миру і потребує негайного вирішення. У процесі історичного розвитку це явище отримало якісно нові можливості, які раніше були відсутні. Змінилася його природа, причини, канали впливу. Він поширився на всі сфери життя людей, став всеохопним. У друкованих виданнях це не раз позначалося словами хаос, «вакханалія»¹³.

Що ж у зв'язку з цим можна порекомендувати?

Явище, про яке йдеться, існує на всіх рівнях державного устрою, тому й має назву безмежного, тож боротися із ним традиційними методами — малоефективно та непродуктивно, а тому потрібно ретельно вивчити цю проблему і вжити певні екстраординарні заходи.

По-перше, потрібно зробити все, щоб «наблизити право до народу», домогтися, щоб народ розумів та цінував закони своєї країни, усвідомлював надзвичайну роль їх дотримання, щоб він добровільно виконував свої обов'язки та заборони, користувався своїми повноваженнями у межах закону. Право має стати фактором життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі¹⁴.

По-друге: необхідно удосконалити законодавство, намагатися уникнути подвійного розуміння та тлумачення правової норми, не допускати колізій у праві, які однаковою мірою прискорюють шлях до нігілізму та невиконання законів.

По-третє: необхідно постійно проводити профілактику правопорушень, насамперед злочинів, стежити за виконанням принципу караності, але в межах, що не порушують прав і свобод громадянина, закріплення правопорядку в державі та верховенства закону, державної дисципліни.

Українська політична та правова система давно вже повинна бути реформована — тож реформи у цих сферах життя — також необхідний засіб профілактики правового нігілізму та нігілізму в цілому.

До додаткових, але не останніх за їх значенням, заходів можна віднести також підготовку кваліфікованих кадрів — юристів, які зможуть досконало і на професійному рівні тлумачити закон і служити Феміді; запозичення позитивних правових надбань інших держав світу; подальшу інтенсивну інтеграцію до міжнародного права (ратифікація, приєднання, підписання).

Поряд із зазначеними методами, у боротьбі із правовим нігілізмом потрібно використовувати в розрізі конкретних правових норм такі перевірені практикою категорії, як *правові аксіоми*.

Вони повинні включати знання щодо:

— **правових стимулів**, які спонукають громадян до правомірної поведінки, створюючи такі умови, за яких суб'єкти без перешкод зможуть задовольняти свої інтереси та реалізовувати права (такими стимулами можуть стати: певне заохочення підприємницької діяльності, державні гарантії щодо малого бізнесу, процедура видачі кредиту на розвиток своєї справи, надання пільг, закріплення права на власність тощо);

— **правових обмежень**, які полягають у стриманні проти-правної поведінки, що створює умови для забезпечення прав та інтересів контрсуб'єкта (удосконалення боротьби із корупцією, хабарництвом, бюрократизмом, окомилуванням, запобігання зловживанню службовим становищем), охорони та захисту правопорядку у суспільстві (обмеження правоздатності дітей, законодавчо встановлені обмеження щодо виборчого права)¹⁵.

Отже, діяльність держави в особі її державних органів повинна поступово, але систематично втілювати в життя зазначені та інші засоби для того, щоб створити в Україні таку ситуацію, коли добровільне виконання та дотримання норм права стане більш вигідним й ефективним, ніж нехтування ними та ігнорування. Це й буде найбільшою гарантією існування України як правової демократичної та соціальної держави, що проголошено в Основному законі — Конституції.

¹Васькович Й. // Право України. — 2000. — №1. — С.32.

²Матузов Н.И. Малько А.В. Теория государства и права. Курс лекций. — М., 1997. — С.584—585.

³Франк С.Л. Этика нигилизма // Вехи. Из глубины. — М., — 1991. — С.170 — 173.

⁴Матузов Н.И. Малько А.В. Вказ. праця. — С.587.

⁵Новиков А.И. Нигилизм и нигилисты. — М., 1972. — С.11—12.

⁶Менюк О., Головченко В. // Право України. — 2001. — №1. — С.114.

⁷Отто Лацис // Известия. — 1993. — 14 дек.

⁸Скаун О.Ф. Теория держави і права. — Х., 2000. — С.528.

⁹Інтернет ресурс Державного комітету статистики України.

¹⁰Менюк О., Головченко В. // Право України. — 2001. — №1. — С. 114—116.

¹¹Матузов Н.И., Малько А.В. Вказ. праця. — С.594,595.

¹²Там само. — С. 606—607.

¹³Кейзеров Н. О политике и практике за гранью разумного // Известия. — 1991. — 14

лист.

¹⁴Ільин І.А. О сущности правосознания. — М., 1993. — С.31.

¹⁵Скаун О.Ф. Вказ. праця. — С.528—529.